

DOI: 10.46340/ephd.2021.7.3.4

Iryna Terpan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

PEASANT FARMS OF UKRAINE IN THE NEP PERIOD (1921–1929) AND THEIR BUDGET-CREATING POTENTIAL

Ірина Терпан

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ (1921–1929 рр.) ТА ЇХ БЮДЖЕТОУТВОРЮЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

The article characterizes individual peasant farms as economically independent subjects of agricultural production of the NEP period and their organizational and legal base formed during this period. Emphasis is placed on the fact that the Soviet government at the legislative level enshrined the nationalization of land and in every way limited the entrepreneurial activity of wealthy farms. It is noted that at the initial stage of implementation of the new economic policy as of 1923 in Ukraine there were a total of 4811.2 thousand farms. Most of them – 1915.5 thousand (39.8%), were concentrated in the Right Bank district (Volyn, Kyiv and Podolsk provinces), 1519.3 thousand (31.5%) – in the Southern Steppe region (Odesa, Ekaterinoslav, Donetsk provinces), and 1376.4 thousand (28.6%) – in the Left Bank district (Chernihiv, Poltava, Kharkiv provinces).

The budget-generating potential of peasant farms is analyzed, which in the pre-collective farm period, first of all in the first half of the 1920s, were the dominant form of organization of agricultural production in the Ukrainian countryside. It was found that the basis for the formation of peasant budgets was the use of land, as well as the maintenance of a large amount of livestock, participation in agricultural cooperation, and contracting. The production process involved the work of peasant families and, to a limited extent, hired labor. The main occupations of the Ukrainian peasantry – agriculture and animal husbandry could not always provide everything needed by peasant families, as a result, a significant part of farms received income from ancillary industries, crafts, and seasonal work. The formation of peasant budgets was closely linked to pricing policy. In some years, favorable consumer changes in prices, a very satisfactory harvest, and the associated revival in the sale of agricultural products led to an increase in cash income of the rural population.

Keywords: budget, new economic policy, nationalization of land, peasant economy, land allotment, price policy.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення селянського господарства доби НЕПу – основного осередку селянської спільноти в той час, зумовлюється тим, що дозволяє простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися на селі, в тому числі і на рівні окремого селянського двору та родини. Звернення до конкретного історичного досвіду формування організаційно-правової база індивідуальних селянських господарств доби НЕПу і його критичне осмислення дає можливість краще зрозуміти особливості і закономірності тогочасної аграрної політики і врахувати їх при розв'язанні сучасних проблем українського села.

Особливої ваги набуває всебічний аналіз виробничого потенціалу і доходності селянських господарств та формування їх бюджетів – ключового селянського питання, що в кінцевому підсумку, дозволить об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Аналіз досліджень і публікацій. Теми функціонування індивідуальних селянських господарств як економічно незалежних суб'єктів сільськогосподарського виробництва доби НЕПу, їх бюджетоутворюючого потенціалу в тій чи іншій мірі торкалося багато дослідників історії українського села доколгоспного періоду.

Різні аспекти проблеми знайшли відображення у працях М. Гуревича¹, В. Калініченка², А. Морозова³, І. Рибак⁴, О. Сушка⁵, В. Лазуренка⁶, Ю. Свяця⁷ та інших дослідників.

Однак, при вивченні повсякденного життя селян на рівні окремо взятого господарства його організаційно-правові засади і аналіз бюджетоутворюючих можливостей не завжди знаходить належне висвітлення. На наш погляд, дослідження проблеми допоможе заповнити існуючі прогалини щодо формування бюджетів селянських господарств як складової аграрної історії України доби НЕПу.

Виходячи з цього, визначено **мету дослідження**, яка полягає у всебічному аналізі одноосібного селянського господарства як організаційно-правової форми аграрного підприємництва періоду НЕПу та з'ясуванні потенційних можливостей формування бюджету селянських господарств у розрізі основних галузей господарства.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи селянське господарство доби НЕПу як самостійну організаційно-правову форму аграрного підприємництва, виходимо з того, що нова економічна політика радянського керівництва щодо селянства у 1921–1929 рр. була тимчасовою, оскільки базова ідеологія ВКП (б) не зазнала оновлення і не змінювалася.

Проголошена у березні 1921 р. X з'їздом РКП (б) нова економічна політика відкривала певні можливості для вільного вибору селянами форм землекористування і сприяла утвердженню індивідуального селянського господарства як домінуючої виробничої одиниці в аграрному секторі економіки⁸. Члени такої виробничої одиниці об'єднувалися одним сімейним бюджетом, вели спільне виробництво, працювали в ньому і залежно від обставин займалися заробітками за межами господарства.

На початковому етапі впровадження НЕПу станом на 1923 рік в Україні нараховувалося 4811,2 тис. селянських господарств. З них найбільше – 1915,5 тис. (39,8 %) , зосереджувалося в Правобережному районі (Волинська, Київська і Подільська губернії), 1519,3 тис. (31,5 %) – в Південному Степовому районі (Одеська, Катеринославська, Донецька губернії) і 1376,4 тис. (28,6 %) – в Лівобережному районі (Чернігівська, Полтавська, Харківські губернії).

Постійне населення селянських господарств у той час складало 23342,8 тис. душ. З них в Правобережному районі – 8447, 8 тис. душ (36,2 %), в Південному Степовому районі – 7666,5 тис. душ (32,8 %), в Лівобережному районі – 7228,4 (31,0 %) ⁹. Головним сільськогосподарським регіоном України залишався Лісостеп. Із загальної кількості 5 млн. 153 тис. господарств у 1928 р. на Лісостеп припадало 50 % (Правобережжя – 1 млн. 790 тис., Лівобережжя – 1 млн. 226 тис., Полісся – 532 тис.), на Степ – 30 % господарств (1 млн. 603 тис.) ¹⁰.

На початок 1927 р. пересічно кожне селянське господарство складалося із 5,42 душ обох статей. Найбільші за чисельністю селянські родини статистикою зафіксовано в районі Степу – 5,86,

¹ Гуревич, М. Б. (1927). *Питання сучасного селянського господарства України*. Харків: Центральне статистичне управління УСРР.

² Калініченко, В. В. (1997). *Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження: монографія*. Харків: Основа.

³ Морозов, А. Г. (1993). *Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу: монографія*. Черкаси: НДІТЕХІМ.

⁴ Рибак, І. В. (2008). *Індивідуальне селянське господарство Поділля в добу непу*. Кам'янець-Подільський: Абетка.

⁵ Сушко, О. О. (2002). Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу. *Український селянин: Збірник наукових праць інституту історії України НАН України та Черкаського Державного університету імені Богдана Хмельницького*, 4.

⁶ Лазуренко, В. М. (2012). Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921-1929 рр.): *дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Переяслав-Хмельницький: Державний вищий навчальний заклад “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

⁷ Святець, Ю. А. (2008). Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): *дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара.

⁸ X съезд РКП (б) (1938). *Протоколи*. Москва: Партиздат, 564-565.

⁹ Статистический ежегодник 1922-1923 г. (Выпуск первый) (1924). *Труды Центрального Статистического Управления*. Москва: Типография М.К.Х., VIII, 5, 128.

¹⁰ Береловича, А. Данилова, В. (ред.) (2000). Сводка информотдела ОГПУ № 48 о ходе кампании по новым х[лебо]заготовкам на Украине и СКК по данным на 31 августа 1929 г. 10 сентября 1929 г. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1923-1929. Документы и материалы: в 4-х томах*. Москва: РОССПЭН, 2, 177-178.

найменші на Правобережжі – 4,62 душ. Родини у господарствах без засіву в середньому склалися із 3,31 душ, в той же час у господарствах з посівною площею 9–15 десятин – 7,09, з площею понад 15 десятин – 8,11 душ обох статей¹.

Тогочасне селянське господарство під рубрикою «Дописи з місць» у щомісячнику «Земельник» (грудень 1924 р.) характеризує досвідчений статистик з Валківського повіту Харківської губернії М. Ковалевський: «у р. 1924-му при облікові об'єктів оподаткування єдиним с.-г. податком на 1924–25 рік, здобуто такі цифри: взято на облік 9239 господарств з 45660 їдцями, з загальною площею землі 34862 дес. Ці господарства мали 4424 коней, 6247 корів і 360 волів. Пересічно на одне господарство припадає 3,8 десятин землі (а на їдця 0,75 дес.), 0,47 коняки, 0,7 корови. Інакше кажучи, тільки половина господарств має по одному коню та у 7 дворів з 10 є корови. Це майже те саме, що мали ми в р. 1913-му щодо землі і корів та вдвоє менше коней. Але, порівнюючи з собою податкові списки двох попередніх років, ми помічаємо збільшення живого реманенту на 10 %, а в деяких випадках і більше»².

Про бюджетотворюючий потенціал селянських господарств України можна судити із узагальнених статистичних показників доби НЕПу. У 1925–1926 р. в середньому на одне селянське господарство припадало в переводі на ВРХ (велику рогату худобу) 1,02 голів робочої худоби (найбільше в Поліссі – 1,28, найменше на Правобережжі – 0,75). На початок 1927 р. худоба в капіталі окремо взятого господарства по Україні становила 318,78 крб., маючи регіональні відмінності. Питома вага птахівництва у капіталах в середньому на одне господарство по Україні була незначною – 7,08 крб. В Степу цей показник був найбільшим – 10,4 крб., на Лівобережжі – 5,95, на Правобережжі – 4,39 і на Поліссі – лише 4,25 крб.³

Вже на початок 1920-х рр. порівняно з дорадянським періодом у земельно-майновій диференціації українського села відбулися помітні зміни. Розшарування селянських господарств у 1926 р. (розквіт НЕПу) характеризувалося наведеними нижче показниками (таблиця 1).

Таблиця 1

**Диференціація селянських господарств УСРР у 1926 році за посівною площею
(порівняно з 1917 р.)**

Питома вага селянських господарств за засівною площею (%)			
Групи господарств	1917 р.	1926 р.	+; –
без засіву	16,3	4,4	– 11,9
до 1 десятини	15,4	8,7	– 6,7
1,1 – 2 десятини	16,4	19,3	+ 2,9
2,1 – 3 десятини	11,9	19,8	+ 7,9
3,1 – 4 десятини	8,4	14,2	+ 5,8
4,1 – 6 десятин	10,7	15,9	+ 5,2
6,1 – 9 десятин	8,4	9,9	+ 1,5
9,1 – 15 десятин	6,9	6,0	– 0,9
15 і більше десятин	5,6	1,8	– 3,8
	100	100	

Джерело: Складено за⁴

З наведених статистичних даних можна зробити висновок, що в першій половині 1920-х рр. мав місце чітко виражений процес «осереднячення» селянських господарств, передусім за таким важливим критерієм, як наявність посівної площі. Наведені в таблиці дві перші і дві останні групи

¹ Статистичний щорічник на 1929 рік (1929). *Україна*. Харків: ЦСУ, 177.

² Ковалевський, М. (1924). Основні потреби українського селянства (із спостережень статистика). *Земельник. Щомісячник*. Харків, 3, 85-86.

³ Статистичний щорічник (1929). *Україна*. Харків: ЦСУ, 176-177.

⁴ Шліхтер, О. (1927). Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР*. Харків, 10-11, 8-20.

за наявності посівної площі зменшилися, а натомість збільшилася питома вага господарств із середньою площею засіву. Тобто збільшення чисельності селян-середняків відбувалося за рахунок зменшення груп малозасівних і великозасівних господарств. Тим самим фактично була розширена база для подальшого розвитку економічно міцних господарств.

Характеризуючи селянські господарства та їх виробничо-економічний потенціал в період НЕПу варто навести аналітичні викладки В. Калініченка, згідно яких в Україні у 1927 р., бідняки складали 23,7 % селянських господарств і користувалися 14,2 % земель. Питома вага заможних господарств складала 4,0 %, а частка їх у землекористуванні – 7,5 %. Питома вага середняків за числом господарств – 72,3 %, а частка в землекористуванні – 78,3 %¹.

Виробничо-економічний потенціал селянських господарств окрім трудових ресурсів базувався на наявності землі, робочої та продуктивної худоби, сільськогосподарського реманенту, будівель тощо. Аналіз основних економічних характеристик селянського подвір'я показує, що господарства мали суттєву різницю у своїх економічних можливостях і їх економічна спроможність, прямо залежала від площі наявної у них землі (таблиця 2).

Таблиця 2

**Показники виробничого потенціалу селянських господарств у 1927 році
за наявності землі в групах вартості основних засобів виробництва**

Групи за вартістю основних засобів виробництва (ЗВ)	Число обстеж. господарств	Склад сім'ї			Землекористування				
		На одне госп-во		%	% господарств		На одне господарство припадає гектар		
		душ	робітників		Без наділів ріллі	Без посівів або до 0,09 дес.	Наділеної ріллі	Посівів на своїй і орендованій землі	сіножаті
Без ЗВ	3786	2,7	0,6	43,6	11,6	36,1	2,3	1,0	0,1
ЗС до 100 крб.	13035	3,6	0,8	30,6	5,1	13,0	3,2	1,7	0,1
ЗВ 101–200 крб.	13347	4,1	0,9	21,5	2,5	5,7	3,7	2,5	0,2
ЗВ 201–400 крб.	27965	4,6	1,0	13,5	1,1	2,1	4,4	3,5	0,3
ЗВ 401–800 крб.	41484	5,3	1,2	7,8	0,5	0,6	5,5	5,0	0,3
ЗВ 801–1600 крб.	23497	6,1	1,4	4,5	0,3	0,4	7,4	7,4	0,4
Понад 1600 крб.	4954	6,8	1,6	3,1	1,2	0,8	10,5	11,5	0,3
Всього	128158	5,0	1,1	13,0	1,6	3,7	5,2	4,7	0,3

Джерело: Складено за²

Вагомим чинником виробничого потенціалу селянських господарств була наявність худоби, яку в українському селі почали називати «товаром», оскільки саме худоба була еквівалентом вартості зернової продукції, а наявність коня, вола та великої рогатої худоби засвідчувала майновий статус селянського двору. Худоба була своєрідним «рухомим капіталом» селянських господарств. Встановлено, що в разі одночасного продажу на приватному ринку наявних в селянському господарстві коня, корови, вола і свині селянське господарство у 1924–1925 р. могло отримати грошовий прибуток у сумі 357 крб., а в 1926–1927 р. – 596 крб.³

Загальний бюджет селянського господарства доби НЕПу характеризує статистичний аналіз даних на кінець бюджетного 1925–1926 р. В середньому одне селянське господарство України впродовж року отримало 923,25 крб. гуртового прибутку. Як і за іншими показниками, він найвищим

¹ Кульчицький, С.В. (2012). Середняки. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 9, 544.

² Статистический ежегодник (1924). *Труды Центрального Статистического Управления.* Москва: Типография М.К.Х., VIII, 7, 144.

³ Статистика України (1928). *Рух цін на Україні в 1926 р.* Харків: ЦСУ, 129, 2, 19.

був у Степу – 1086,7 крб., найменшим на Правобережжі – 688,68 крб. Безпосівні господарства отримали лише по 324,68 крб., а ті, що мали понад 15 десятин землі – 2287,75 крб. гуртового прибутку. Варто зазначити, що основу гуртового прибутку пересічного селянського господарства становили надходження від різних галузей сільського господарства. По Україні цей показник становив 742,45 крб. (найбільше в Степу – 791,67 і на Поліссі – 750,34 крб. Щодо умовно-чистого прибутку пересічного селянського господарства України, то він становив 576,83 крб.¹

Загальний низький життєвий рівень сільського населення зберігався і в наступні роки. У 1927–1928 рр. прибуток у розмірі понад 700 крб. (у цінах того часу) мали в Україні лише 2,5 % селянських господарств².

Доходна частина селянських господарств у грошовому вираженні в добу НЕПу залежала не лише від них самих, а й від загального стану економіки, особливо аграрного сектора, промисловості, транспорту і торгівлі. Так, у 1923–1924 рр., тобто після руйнівного голоду, капітали усього сільського господарства в УСРР становили 2 млрд. 566 млн. довоєнних крб., з них – 2 млрд. 513 млн. крб. (в червінцях – 3,5 млрд. крб.) припадали на селянські господарства³.

У 1927–1928 рр. надходження до бюджетів селянських господарств склалися з таких статей: від продажу продукції – 50–60 %, заробітків з оплатою грошима – 20–30 %. Решта припадала на грошові кредити.

Видаткова частина грошового бюджету селянських господарств складалася з купівлі (57–70 %), найму робочої сили (6 %), податків (4,9 %). Зокрема, на придбання промислових товарів селянство спрямовувало 36 % своїх грошових витрат⁴. За даними уряду УСРР, на 1 жовтня 1928 р. селянські заощадження в ощадних касах становили 5 млн. руб. (всього по Україні – 58 млн. крб.)⁵.

Для розуміння особливостей грошового обігу у селянських господарствах доби НЕПу актуальним є аналіз зроблений за щоденними даними добровільних кореспондентів з різних регіонів України у 1927–1929 рр. (таблиця 3).

Таблиця 3

**Прибуткова частина бюджету пересічного селянського господарства України
у 1927–1929 рр. (у крб.)**

Період	Від продажу сільгосп. продукції	Сторонні заробітки	Кредити	Одержано боргів та відсотків	Одержано завдатків	Інші прибутки
1927 р. Січень–березень	52,0	39,98	8,77	0,99	0,18	8,98
Квітень–червень	54,77	38,14	11,33	3,30	1,31	6,21
Липень–вересень	70,38	38,28	11,33	3,30	1,31	6,21
Жовтень–грудень	73,96	42,47	9,36	3,07	0,64	6,18
1928 р. Січень–березень	57,56	34,9	10,88	3,61	0,40	6,17
Квітень–червень	51,40	34,77	7,68	2,15	-	7,92
Липень–вересень	58,08	33,74	6,30	1,44	-	7,19
Жовтень–грудень	69,78	37,59	7,36	1,76	-	9,43
1929 р. Січень–березень	53,79	30,13	6,58	1,65	-	7,76

Джерело: Складено за⁶

¹ Статистичний щорічник на 1929 рік (1929). *Україна*. Харків: ЦСУ, 177.

² Гладков, Н. А. (ред.) (1977). *История социалистической экономики СССР*. Москва: Наука, 3, 338.

³ Гринштейн, А. (ред.) (1926). *Капиталы и национальный доход Украины в 1923-1924 гг. (опыт исчисления)*. Харьков: НКФ УССР, 44.

⁴ *Радянський статистик* (1928). 10 листопада.

⁵ Матеріали к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов (1929). *Два года работы правительства: 1926/27-1927/28*. Харків: 152.

⁶ Статистичний щорічник на 1929 рік (1929). *Україна*. Харків: ЦСУ, 177, 182.

Наведені статистичні викладки свідчать про те, що більше половини прибуткової частини бюджетів селянських господарств становила грошова виручка від реалізації виробленої ними сільськогосподарської продукції. Бюджет поповнювався також надходженнями від сторонніх заробітків. Понад 10 % селянських бюджетів становили кредити.

Таким чином, індивідуальні селянські господарства в доколгоспний період, передусім у першій половині 1920-х рр., були домінуючою формою організації сільськогосподарського виробництва в українському селі.

Основу їх бюджетоутворюючого потенціалу становило використання земельних наділів, а також утримання значної кількості худоби, участь у сільськогосподарській кооперації та контрактації. До виробничого процесу залучалася праця селянських родин і обмежено – наймана праця. Чисельність родин, а відтак і потенціал трудових ресурсів селянського господарства, прямо залежала від наявності землі. За цим же критерієм набув розвитку чітко виражений процес «осереднячення» господарств – збільшення господарств із середньою площею засіву і водночас зменшенням груп малозасівних і великозасівних господарств.

References:

1. Hurevych, M.B. (1927). *Pytannia suchasnoho selianskoho hospodarstva Ukrainy (z peredmovoju M.M. Volfa)* [Questions of modern peasant economy of Ukraine (with a foreword by MM Wolf)]. Kharkiv: Tsentralne statystychnе upravlinnia USSR. [in Ukrainian].
2. Kalinichenko, V. V. (1997). *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia: monohrafiia* [Peasant economy of Ukraine in the period of NEP: historical and economic research: monograph]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
3. Morozov, A. H. (1993). *Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu NEPu* [Village and money: Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP]. Cherkasy: NDITEKhim. [in Ukrainian].
4. Rybak, I.V. (2008). *Indyvidualne selianske hospodarstvo Podillia v dobu nepu* [Individual peasant economy of Podillya in the days of the NEP]. Kamianets-Podilskyi: Abetka. [in Ukrainian].
5. Sushko, O. O. (2002). Rol selianskoho dvoru u formuvanni rynku silskohospodarskoi produktsii v roky NEPu [The role of the peasant's yard in the formation of the market of agricultural products during the NEP]. *Ukrainskyi selianyn. Zbirnyk naukovykh prats instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta Cherkaskoho Derzhavnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho*. Cherkasy, 4. [in Ukrainian].
6. Lazurenko, V.M. (2012). Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichnyi aspekt (1921-1929 rr.) [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921-1929)]: *dysertatsiia na здобуття наукового ступеня доктора історичних наук* [dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Pereiaslav-Khmelnytsky: Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda [in Ukrainian].
7. Sviatets, Yu.A. (2008). *Ukrainske selianske hospodarstvo v roky novoi ekonomichnoi polityky (statystychni dzherela ta metody doslidzhennia)* [Ukrainian peasant economy in the years of the new economic policy (statistical sources and research methods)]: *dysertatsiia na здобуття наукового ступеня доктора історичних наук* [dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet im. Olesia Honchara. [in Ukrainian].
8. X syezd RKP (b) [X Congress of the RCP (b)] (1938). *Protokoly* [Protocols]. Moscow: Partizdat. [in Russian].
9. Statisticheskii ezhegodnik 1922-1923 (1924). *Trudy Tsentralnogo Statisticheskogo Upravleniya* [Proceedings of the Central Statistical Office]. Moscow: Tipografiya M.K.Kh., VIII, 5. [in Russian].
10. Berelovich, A., Danilov, V. (ed.) (2000). Svodka informotdela OGPU № 48 o khode kampanii po novym kh[lebo]zagotovkam na Ukraine i SKK po dannym na 31 avgusta 1929 g. 10 sentyabrya 1929 g. [Summary of the information department of the OGPU No. 48 on the progress of the campaign for new x [lebo] blanks in Ukraine and the CCC as of August 31, 1929 September 10, 1929]. *Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1923-1929. Dokumenty i materialy: v 4 tomakh* [Soviet village through the eyes of the Vchk-OGPU-NKVD. 1923-1929. Documents and materials: in 4 volumes]. Moscow: ROSSPEN, 2. [in Russian].
11. Statystychnyi shchorichnyk na 1929 rik [Ukraine. Statistical Yearbook for 1929] (1929). *Ukraina* [Ukraine]. Kharkiv: TsSU. [in Ukrainian].
12. Shlikhter, O. (1927). *Ukrainske silske hospodarstvo za 10 rokov* [Ukrainian agriculture for 10 years]. *Ukrainskyi ahronom. Zhurnal ahronomichnoi sektsii VUK profspilky s.-h. ta lisovykh robotnykiv SRSR* [Ukrainian agriculture for 10 years. Ukrainian agronomist. Journal of the agronomic section of the VUK trade union of agricultural and forest workers of the USSR]. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S.V. (2012). Seredniaky [Middle peasants]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* [Encyclopedia of Ukrainian History: 10 v.] Kyiv: Naukova dumka, 9. [in Ukrainian].
14. Statisticheskii ezhegodnik 1924 god [Statistical Yearbook 1924]. (1924). *Trudy Tsentralnogo Statisticheskogo Upravleniya* [Proceedings of the Central Statistical Office], VIII, 7. Moscow: Tipografiya M.K.Kh. [in Russian].

15. *Statystyka Ukrainy* [Statistics of Ukraine] (1928). *Rukh tsin na Ukraini v 1926 r.* [Price movement in Ukraine in 1926], 2, 4, 129. [in Ukrainian].
16. Gladkov, N.A. (ed.) (1977). *Istoriya sotsialisticheskoy ekonomiki SSSR* [History of the socialist economy of the USSR]. Moscow: Nauka, 3. [in Russian].
17. Grinshteyna, A. (ed.) (1926). *Kapitaly i natsionalny dokhod Ukrainy v 1923-1924 gg. (opyt ischisleniya)* [Capital and national income of Ukraine in 1923-1924. (calculus experience)]. Kharkiv. [in Russian].
18. Radianskyi statystyk [Soviet statistician]. (1928). *10 lystopada* [10th of November]. [in Ukrainian].
19. *Dva goda raboty pravitelstva 1926/27-1927/28* [Two years of government work 1926/27-1927/28] (1929). *Materialy k otchetu pravitelstva USSR odinnadtsatomu sezdu Sovetov* [Materials for the report of the Government of the Ukrainian SSR to the Eleventh Congress of Soviets]. Kharkiv. [in Russian].
20. Kovalevskyi, M. (1924). *Osnovni potreby ukrainskoho selianstva (iz sposterezhen statystyka)* [The main needs of the Ukrainian peasantry (from observations statistics)]. *Zemelnyk. Shchomisiachnyk* [Land. Thousands]. Kharkiv, 3. [in Ukrainian].